

HZ. OSMAN DÖNEMİ; “FİTNE ATEŞİ İLE GELEN İKTİDAR MÜCADELESİ”

Prof.Dr. Mehmet ATALAN¹

Cahiliye döneminin belirgin özelliklerinden biri olan asabiyet anlayışı (kabile dayanışması ve soy üstünlüğü düşüncesi), Hz. Peygamber döneminde büyük ölçüde zayıflamış ve İslam’ın getirdiği ümmet bilinci sayesinde toplum üzerindeki etkisini önemli ölçüde kaybetmiştir. Aynı durum, ilk iki halife olan Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer dönemlerinde de büyük ölçüde korunmuştur. Bu dönemlerde kabile asabiyetinin yerine liyakat, istişare ve Müslüman topluluğun birliği ön plana çıkarılmıştır.

Ancak Hz. Osman’ın halife seçilmesiyle birlikte toplum içinde daha önce bastırılmış olan bazı kabile rekabetlerinin yeniden canlanmaya başladığı görülmektedir. İslam öncesi dönemde Mekke’nin iki güçlü kabilesi olan Hâşimoğulları ile Ümeyyeoğulları arasında uzun süredir devam eden bir nüfuz ve üstünlük mücadelesi bulunmaktaydı. Bu rekabet, İslam’ın ilk yıllarında büyük ölçüde geri planda kalmış olsa da hilafet meselesi etrafında yeniden gündeme gelmiştir.

Hz. Osman’ın Ümeyyeoğullarına mensup olması, bu kabilenin siyasî nüfuzunu yeniden artırmasına imkân sağlamıştır. Nitekim halifeliğinin özellikle ilk yıllarında devlet yönetiminde Ümeyyeoğullarına mensup bazı kişilerin önemli görevlere getirilmesi, toplum içinde çeşitli tartışmaların ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bu durum, bazı çevrelerde kabilecilik anlayışının yeniden güç kazandığı yönünde eleştirilere yol açmıştır.

Hz. Osman’ın hilafetinin ilk altı yılı genel olarak istikrarlı bir dönem olarak değerlendirilse de, sonraki yıllarda ortaya çıkan çeşitli siyasî ve sosyal sorunlar “fitne” olarak adlandırılan olayların başlamasına zemin hazırlamıştır. Bu süreçte ortaya çıkan muhalefet hareketleri yalnızca siyasî gerekçelerden kaynaklanmamış; aynı zamanda farklı toplumsal kesimlerin memnuniyetsizlikleri, kabile rekabetleri ve dinî söylemlerle desteklenen eleştirilerle de şekillenmiştir.

Özellikle Ümeyyeoğullarının yönetiminde etkili olmalarından rahatsız olan bazı gruplar, bu durumu eleştirerek muhalif bir hareket oluşturmuşlardır. Böylece

¹ Kastamonu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Temel İslam Bilimleri İslam Mezhepleri Tarihi Öğretim Üyesi

başlangıçta siyasî nitelikte olan bazı tartışmalar zamanla dinî söylemlerle meşrulaştırılan bir muhalefet hareketine dönüşmüştür. Bu gelişmeler, İslam tarihindeki ilk büyük iç karışıklıkların ortaya çıkmasına ve daha sonraki dönemlerde mezhepsel ayrışmaların oluşmasına zemin hazırlayan önemli bir süreç olarak değerlendirilmektedir.

Hiz. Osman'ın hilafete gelmesiyle birlikte devlet yönetimi ve askerî teşkilatla ilgili çeşitli idarî düzenlemeler yapılmıştır. Bu dönemde alınan bazı kararlar toplumun bir kısmı tarafından olumlu karşılanırken, bazıları ise ciddi eleştirilere konu olmuştur. Eleştirilerin yoğunlaştığı başlıca meselelerden biri, önemli eyaletlerin yönetiminde yapılan görevlendirmelerde Hiz. Osman'ın yakın akrabalarını tercih ettiği yönündeki iddialardır.

Nitekim Hiz. Osman, Kûfe valisi olan Sa'd b. Ebî Vakkâs'ı görevden alarak yerine anne bir kardeşi Velîd b. Ukbe'yi tayin etmiştir. Benzer şekilde Mısır valisi Amr b. el-Âs'ın yerine sütkardeşi Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh'i görevlendirmiştir. Bir süre sonra ise Basra valisi Ebû Mûsâ el-Eş'arî'yi azlederek dayısının oğlu Abdullah b. Âmir'i Basra valiliğine getirmiştir. Bu görevlendirmeler, bazı çevreler tarafından devlet yönetiminde akrabalık ilişkilerinin gözetildiği şeklinde yorumlanmış ve eleştirilmiştir.

Hiz. Osman'ın idarî atamalarında dikkat çeken bir diğer husus, Şam valisi Muâviye b. Ebî Süfyân'ın görevine dokunulmamasıdır. Muâviye, Hiz. Ömer döneminden itibaren Şam valiliğini yürütmekteydi ve Ümeyyeoğulları ailesine mensuptu. Bu durum da Ümeyye ailesinin devlet yönetimindeki etkisinin sürdüğünü gösteren unsurlardan biri olarak değerlendirilmiştir.

Bunun yanı sıra Hiz. Osman, devlet kâtipliği (divan kâtipliği) görevine de yakın akrabalarından Mervân b. Hakem'i getirmiştir. Mervân'ın halife üzerindeki etkisinin giderek arttığı yönündeki değerlendirmeler, dönemin siyasî tartışmalarında sıkça dile getirilmiştir.

Bu atamalar sonucunda Ümeyyeoğulları ailesine mensup kişilerin devlet yönetiminde önemli görevler üstlendiği görülmektedir. Bu durum bazı kesimler tarafından idarî tecrübe ve güvene dayalı bir tercih olarak yorumlanırken, bazı çevrelerde ise kabilecilik (asabiyet) anlayışının yeniden güç kazandığı yönünde eleştirilere yol açmıştır. Bu tartışmalar, Hiz. Osman'ın hilafetinin ilerleyen

yıllarında ortaya çıkan siyasî huzursuzlukların ve “fitne” olarak adlandırılan olayların oluşmasında etkili olan unsurlardan biri olarak değerlendirilmektedir.

Hz. Osman’a yöneltilen eleştiriler yalnızca siyasî ve askerî görevlere yakın akrabalarını tayin etmesiyle sınırlı değildir. Aynı zamanda bazı akrabalarına ekonomik imtiyazlar tanıdığı yönündeki uygulamalar da dönemin muhalif çevreleri tarafından yoğun şekilde eleştirilmiştir. Bu eleştiriler, özellikle devlet gelirlerinin dağıtımını ve bazı şahıslara sağlanan ayrıcalıklar üzerinden gündeme gelmiştir.

Bu bağlamda en çok dikkat çeken olaylardan biri, daha önce Hz. Peygamber tarafından Medine’den çıkarılarak Taif’e gönderilen amcası Hakem b. Ebî'l-Âs’ın Medine’ye dönmesine izin verilmesidir. Hz. Osman, Hakem’in Medine’ye dönmesine müsaade etmekle kalmamış, aynı zamanda ona devlet hazinesinden belirli bir gelir tahsis ettiği yönünde eleştirilere konu olmuştur. Bunun yanında Hakem’in oğlu olan Mervân b. Hakem’e Fedek arazisinin verilmesi de muhalif çevreler tarafından tartışma konusu yapılmıştır.

Hz. Osman’ın yakın akrabalarına sağladığı iddia edilen ekonomik ayrıcalıklar arasında en fazla tartışılan meselelerden biri ise İfrıkiyye (Kuzey Afrika) seferlerinden elde edilen ganimetlerin dağıtımını olmuştur. Özellikle bu ganimetlerin önemli bir kısmının Mervân b. Hakem’e verildiği yönündeki rivayetler, dönemin siyasî atmosferinde ciddi eleştirilerin ortaya çıkmasına yol açmıştır.

Bu tür uygulamalar bazı kesimler tarafından Ümeyyeoğulları ailesinin ekonomik ve siyasî nüfuzunu artırdığı şeklinde yorumlanmış ve Hz. Osman’a yönelik muhalefetin güçlenmesine zemin hazırlamıştır. Böylece idarî atamalar ve ekonomik ayrıcalıklar etrafında şekillenen eleştiriler, hilafetin ilerleyen yıllarında ortaya çıkan toplumsal huzursuzlukların ve fitne hareketlerinin önemli sebeplerinden biri olarak değerlendirilmiştir.

Hz. Osman’a yönelik muhalefetin güçlenmesinde en önemli etkenlerden biri, onun tarafından görevlendirilen yöneticilerin uygulamaları olmuştur. Her ne kadar eleştiriler doğrudan bu yöneticilerin icraatlarına yönelse de, nihayetinde onları göreve getiren halifenin Hz. Osman olması sebebiyle eleştiri ve tepkiler büyük ölçüde Hz. Osman’ın şahsına yönelmiştir.

Özellikle bazı eyaletlerde görev yapan valilerin uygulamaları, toplumda ciddi rahatsızlıklara yol açmıştır. Bu bağlamda Kûfe valisi Velîd b. Ukbe'nin bazı icraatları ve söylemleri, şehirde huzursuzlukların ortaya çıkmasına sebep olmuş ve yerel halk arasında tepkiyle karşılanmıştır. Kûfe'deki bu gelişmeler, merkezi yönetime yönelik eleştirilerin artmasına zemin hazırlamıştır.

Benzer şekilde Mısır'da yaşanan gelişmeler de muhalefetin güçlenmesinde etkili olmuştur. Mısır'ın fethinde önemli rol oynayan ve uzun süre valilik görevini yürüten Amr b. el-Âs'ın görevden alınarak yerine Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh'in atanması, bölgede çeşitli karışıklıklara yol açmıştır. Bu değişiklik, özellikle Amr b. el-Âs'a bağlı çevreler tarafından hoş karşılanmamış ve Mısır'da halifeye karşı eleştirel bir ortamın oluşmasına neden olmuştur.

Bu tür gelişmeler, başlangıçta yerel düzeyde ortaya çıkan hoşnutsuzlukların zamanla geniş bir muhalefet hareketine dönüşmesine zemin hazırlamıştır. Kûfe ve Mısır'da yaşanan bu olaylar, Hz. Osman'a karşı yükselen muhalefetin ilk önemli işaretleri olarak değerlendirilmiş ve ilerleyen süreçte ortaya çıkacak daha büyük siyasî krizlerin başlangıcı olarak kabul edilmiştir.

Hz. Osman'ın hilafeti döneminde ortaya çıkan siyasî kargaşanın temel sebeplerinden biri olarak Cahiliye döneminden miras kalan kabile asabiyetçiliği gösterilmektedir. İslam'ın ilk yıllarında Hz. Peygamber'in ortaya koyduğu ümmet anlayışı sayesinde kabilecilik büyük ölçüde geri plana itilmiş olsa da, toplumsal hafızada varlığını sürdüren bu anlayış zamanla yeniden etkili olmaya başlamıştır.

İslam öncesi dönemde Mekke'nin iki güçlü kabilesi olan Ümeyyeoğulları ile Hâşimoğulları arasında uzun süredir devam eden bir nüfuz ve üstünlük mücadelesi bulunmaktaydı. Hz. Muhammed'in peygamberliğiyle birlikte bu rekabet büyük ölçüde geri plana itilmiş ve İslam'ın getirdiği yeni değerler sistemi içerisinde etkisini kaybetmiştir. Bununla birlikte, bu tarihî rekabet tamamen ortadan kalkmamış, sadece belirli bir süre için görünürlüğüne yitirmiştir.

İlk iki halifenin Teym (Hz. Ebû Bekir) ve Adî (Hz. Ömer) kabilelerine mensup olmaları, Hâşimoğulları ile Ümeyyeoğulları arasındaki rekabetin yeniden alevlenmesini bir süre engellemiştir. Ancak Hz. Osman'ın Ümeyyeoğullarına mensup olmasıyla birlikte bu kabile yeniden siyasî iktidarın merkezine yerleşmiştir. Böylece Ümeyyeoğulları devlet yönetiminde belirgin bir nüfuz kazanırken,

Hâşimoğulları ise siyasî bakımdan daha çok muhalif bir konumda algılanmaya başlanmıştır.

Özellikle Ümeyyeoğulları'nın yönetimdeki uygulamalarından rahatsız olan bazı kesimler, onlara karşı en güçlü alternatif olarak Hâşimoğullarını görmeye başlamışlardır. Bu durum, siyasî muhalefetin giderek kabile temelli bir destek arayışına yönelmesine yol açmıştır. Neticede Müslüman toplum içerisinde Ümeyyeoğulları taraftarları ile Hâşimoğulları etrafında toplanan gruplar şeklinde belirli bir kutuplaşma ortaya çıkmıştır.

Bu gelişmeler, başlangıçta kabileler arasında var olan rekabetin zamanla daha geniş bir siyasî ve toplumsal mesele haline gelmesine yol açmıştır. Böylece geçmişten gelen Emevî-Hâşimî rekabeti, sadece iki kabile arasındaki bir mücadele olmaktan çıkarak İslam toplumunun tamamını etkileyen bir siyasî gerilime dönüşmüştür. Bu süreç, daha sonraki dönemlerde ortaya çıkacak olan siyasî ayrışmaların ve mezhepsel tartışmaların zeminini hazırlayan önemli tarihî gelişmelerden biri olarak değerlendirilmektedir.

Fitne olaylarının ortaya çıkmasından önce, bazı eyalet valilerinin tutum ve uygulamaları birçok kez halifeye şikâyet edilmiştir. Ancak yapılan şikâyetlere rağmen halifenin gerekli tedbirleri almaması, toplumda memnuniyetsizliğin giderek artmasına sebep olmuştur. Bu durumdan rahatsız olan bazı gruplar, halifeyi uyarması ve duruma müdahale etmesi için Hz. Ali'ye başvurmuşlardır. Hz. Ali, halifeyle görüşerek valilerin uygulamalarına yönelik eleştirileri iletmiş ve onu bu konuda dikkatli olmaya davet etmiştir. Bununla birlikte, halifenin bu uyarıları yeterince dikkate almadığı yönünde değerlendirmeler yapılmaktadır.

Olayların büyüme eğilimi göstermesi üzerine Hz. Osman, meseleyi istişare etmek amacıyla valileri Mekke'de toplantıya çağırmış ve burada fikir alışverişinde bulunmuştur. Ancak bu toplantıdan sorunun çözümüne yönelik somut bir karar çıkmamış ve memnuniyetsizlik devam etmiştir.

Hicrî 35. yılda, Mısır, Basra ve Kûfe vilayetlerinden gelen bir grup Müslüman, valilerinin görevden alınması talebiyle doğrudan halifeye başvurmak üzere Medine'ye gelmiştir. Halife başlangıçta bu talepleri kabul etmemiştir. Ancak olayların daha da büyümesi ve gerginliğin artması üzerine Hz. Osman, arabuluculuk yapması için Hz. Ali'den yardım istemiştir. Hz. Ali'nin girişimleri

sonucunda isyancı grup ile halife arasında bir anlaşma sağlanmış ve halife Mısır, Basra ve Kûfe valilerinin görevden alınacağına dair söz vermiştir.

Ancak bu gelişmelerin ardından yeni bir kriz ortaya çıkmıştır. Rivayetlere göre, halifenin çevresinde etkili olan Mervân b. Hakem, Mısır valisine gönderilmek üzere isyancıların öldürülmesini emreden bir mektup yazmış ve bu mektubun altına halifenin mührünü basarak halifenin kölesi aracılığıyla Mısır'a göndermiştir. Yolda ilerleyen köleyi şüphelenen isyancılar yakalamış ve mektubu ele geçirmiştir. Mektubu okuyan isyancılar, kendilerine verilen sözlerin tutulmadığını ve aldatıldıklarını düşünerek Medine'ye geri dönmüşlerdir.

Medine'de yapılan tartışmalar sonucunda söz konusu mektubun Mervân b. Hakem tarafından yazıldığı anlaşılmıştır. Bunun üzerine isyancılar Mervân'ın cezalandırılmasını ve hatta öldürülmesini talep etmişlerdir. Ancak halife Hz. Osman, Mervân'ı korumayı tercih etmiştir. Bu durum isyancıların tepkisini daha da artırmıştır.

Gerginliğin artması üzerine isyancılar Hz. Osman'dan hilafetten çekilmesini istemiş ve bu konuda kendisine yirmi günlük bir süre tanımışlardır. Bu süreçte halifenin evi yaklaşık kırk dokuz gün boyunca Medine'ye gelen isyancı gruplar tarafından kuşatma altında tutulmuştur. Halife Hz. Osman ise hilafetten ayrılmayı reddetmiş ve kuşatma sırasında isyancılar tarafından şehit edilmiştir.

Bu olayın dikkat çekici yönlerinden biri, Hz. Osman'ın Medine'de, birçok sahabenin bulunduğu bir ortamda şehit edilmiş olmasıdır. Olayın ardından Ümeyyeoğulları, Hz. Osman'ın öldürülmesinden doğrudan Hâşimoğullarını ve özellikle Hz. Ali'yi sorumlu tutmayı tercih etmişlerdir. Bu yaklaşımın yalnızca olayın sorumlularını belirleme çabasından değil, aynı zamanda kabilecilik anlayışının etkisinden ve geleceğe yönelik siyasî hesaplardan kaynaklandığını söylemek mümkündür. Bu gelişmeler, İslam toplumunda daha sonra ortaya çıkacak olan siyasî ayrışmaların ve mezhepsel tartışmaların da zeminini hazırlayan önemli tarihî olaylardan biri olarak değerlendirilmektedir.

KAYNAKÇA

İbnü'l-Esîr, el-Kâmil fi't-Tarih, I-IX, Beyrut 1986.

İbn Haldun, Kitabü'l-İber, I-V, Beyrut 1971.

Mes'ûdî, Mürûcû'z-Zeheb ve Meâdinu'l-Cevher, thk. Muhammed MuhyiddinAbdulhamid, I-IV, Mısır 1964.

Onat, Hasan, 99 soruda İslam Mezhepleri, Ankara 2000.

....., Mezhep kavramı ve mezheplerin doğuşu, <http://www.hasanonat.net>.

Suyûtî, Tarîhu'l-Hulefâ, thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim, Kahire 1975.

Taberî, Tarîhu'l-Ümem ve'-Mülûk, thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim, I-XI, Beyrut trz.

Zehebî, SiyeruA'lâmi'n-Nübelâ, (thk. ŞuaybArnavud), I-XXIII, Beyrut 1985.